

ІВАНОВА Л.Г.
(м. Київ)

М. КОСТОМАРОВ У ПЕТЕРБУРЗЬКІЙ ГРОМАДІ

Революційне суспільне піднесення у Росії напередодні скасування кріпосного права підняло й національні проблеми в імперії. Зокрема помітним явищем стало «українське питання». Його підняли в суспільстві відомі вітчизняні діячі 40-х рр. XIX ст., які наприкінці 50-х рр. в умовах послаблення цензури і поширення вільної преси за кордоном й у самій країні знову висунули ідею самобутності та незалежності слов'янських народів, котра могла б забезпечити вільний розвиток і українській нації. Це були колишні учасники таємного Кирило-Мефодіївського братства, які після десятирічного відбуття покарань дістали право на волю. Їм було заборонено повертатися до України. Зате влада дозволила М.Костомарову, Т.Шевченкові, В.Білозерському, М.Гулаку й іншим поселитися в столиці, поближче до «недремного ока» хранителів самодержав'я. Більше того, з 1859 р. М. Костомаров дістав посаду професора російської історії у Петербурзькому університеті.

Невдовзі навколо них зібралось значне коло друзів, однодумців і шанувальників. У центрі українського літературного осередку був енергійний П. Куліш. «Та на Шевченка дивилися усі як на верховного представника й провідника українства»¹. Він брав участь в усіх нарадах, літературних зустрічах, читав кожен українську книжку, котра щойно виходила з друку, і «сам носився з думкою видавати для народу елементарні підручники»².

Проте головне теоретично-ідейне спрямування життя українського гуртка, який самі його учасники назвали громадою, надавав учений-історик М. Костомаров. У його ж помешканні по вівторках завжди збиралось чимало представників інтелігенції. Крім українських письменників, педагогів, студентів, частим відвідувачем цих «вівторків» стали М.Чернишевський, який знав М.Костомарова ще з часів його заслання до Саратова, після перебування в Петропавлівській фортеці, відомий російський історик Д.Кавелін, польські публіцисти Е.Желіговський, С.Сераковський та ін. Чимало тут перебувало і приїжджих діячів із губерній, котрі вносили у ці зібрання дух антикріпосницьких настроїв низів. На тих «вівторках» відбувалися обговорення селянських потреб, необхідних політичних перемін, проблеми літературні, моральні, філософські й т. п. Душею цих «вівторків» були незмінно М.Костомаров та Т.Шевченко, які глибоко переймалися співчуттям до кріпосного селянства³. Звичайно ж тут піднімалися проблеми розвитку української літератури, історичної науки, де М. Костомаров у ті часи висунув і обґрунтував нову концепцію дослідження минулого, як історії саме українського народу, його суспільної самодіяльності й розвитку республіканських традицій і демократичних форм самоврядування.

Він сформулював концепцію самостійного історичного поступу українства, вказавши на особливості та відмінності останнього від інших слов'янських народів, у тому числі й російського. Тим самим учений практично запропонував альтернативу традиційній російській ідеологічній концепції, котра включила давньокиївську історію і територію українського етносу в єдиний імперський простір та не залишала йому навіть права на самостійне мислення й бачення себе як окремішній народ. Так, наприклад, відомий історик

літератури А.Піпін в одній із статей писав, що «Київ – єдине місто, де відчувається давня старовина російського міста» – тобто він зарахував його до російської національної території та історії й не піддавав сумніву єдність росіян і українців-малоросів. Це було типовим для російського освіченого суспільства⁴.

М.Костомаров, будучи професором Петербурзького університету, запропонував новий підхід до висвітлення минулого людського суспільства у цілому й тим самим завоював увагу студентської молоді та всієї освіченої публіки північної столиці імперії. Його лекції в університеті відвідували також чиновники, військові, науковці, світські дами, котрих він полонив своєю глибокою ерудицією, дивовижною пам'яттю, силою логічного викладу, матеріалу. Часто його лекції, як свідчать сучасники, завершувались оваціями.

Пізніше один із його слухачів – В.Острогорський – розповідав, що лекції М.Костомарова мали «небачений успіх, вони викликали не тільки співчуття, а й захоплення. Невеликого зросту, трохи згорблений, від чого він здавався старим, з ріденьким волоссям, в окулярах, дуже сухощавий, з жовтим, землистим обличчям... ледь-ледь із малоросійським акцентом, трохи співучою дикцією, він робив за кафедрою враження якогось не нинішнього, не тутешнього, але разом з тим оригінального і симпатичного чоловіка. Ніби перед величезним натовпом був не професор, не один із найзнаменитіших російських учених, але один із древніх літописців чи святих книжників, образ та мову котрих Костомаров воскрешав перед нами у своїх лекціях мистецьки... за кафедрою був справжній натхненний художник, який усім своїм еством віддавався тому віддаленому віку, котрий він хотів відтворити в уяві слухачів...» – Він робив висновок, що подібного лектора у столиці не було, що саме від часів лекцій М.Костомарова «почалося в нас у Петербурзькому університеті критичне читання побутової російської історії», а також «вільний, нечуваний до того часу розбір джерел»⁵. Уже тоді вчений давав оцінки тим відмінностям і трактовкам українського минулого, які подавали російські й польські автори.

Історик у своїх лекціях, як і в публікаціях – таких, як «Начало Руси» «Думки про середньовічні початки в давній Русі», «Правда москвичам про Русь», «Суд чехів над собою» та ін., відзначав, що різні частини Російської імперії у давнину жили «відмінними прагненнями в спільному державному устрої». Він наголошував саме на цих «особливостях народного життя», які забезпечувалися конфедеративним устроєм Київської держави. Безумовно, М.Костомаров пропагував ідею вільнолюбного козацтва з його республікансько-демократичним ладом, котрий був, на його думку, взірцем суспільно-державницьких досягнень українського народу. Його статті «О казачестве» й «Начало Руси», що були видрукувані у журналі М.Чернишевського «Современник», піднімали ці питання українського самобутньо-демократичного республіканізму, які були ніби продовженням давніх народних віч-зборів.

М.Костомарову доводилося використовувати своє перо публіциста і науковця, щоб стати на захист народовладдя козацьких рад в Україні й у цілому захищати історію козацтва від постійних звинувачень польських та російських істориків його в анархізмі, антидержавницькій руїницькій діяльності тощо. Так, коли у 1859 р. журнал «Русский Вестник» (№ 18) надрукував працю відомого московського історика С.Соловйова «Малорусское казачество до Богдана Хмельницького», М.Костомаров подав гостру критичну рецензію на

неї у «Современнике». Російський історик твердив, що козаком в Україні міг стати кожен селянин, котрий «не бажав працювати, або хотів працювати якомога менше, хотів жити за чужий рахунок, за рахунок чужої праці». Через те утворення козацтва, – писав він, – «зовсім не було кроком уперед... а швидше кроком назад». А тому і повстання його також завдавали шкоди суспільству.

М.Костомаров рішуче й обґрунтовано відкинув тезу С.Соловйова, що козацтво було антисоціальним елементом, покидьком суспільства. Навпаки, твердив учений, воно стало символом мудрості, лицарства, заступництва беззахисного народу, котрого грабувало панство. Козаки, стверджував М.Костомаров, були витвором самого народу та єдиними захисниками його життя.

Через рік учений знову аналізував працю С.Соловйова, цього разу присвячену російській історії, – «История России от древнейших времен». Він звернув увагу на те, що дослідник «виключно зайнятий державним началом і централізацією московською», не відзначає ролі мас в історії російського народу, які творили поступ суспільства й у давні часи також «дотримувалися принципу самоврядування», прагнули «до общинного влаштування свого життя»⁶.

Ідеї народоправства в історичному розвитку слов'янських народів М.Костомаров постійно проводив у своїх наукових працях та в університетських лекціях, що в епоху революційного бродіння знаходило широкий розголос і змушувало суспільно-політичну думку шукати нові форми життя країни. Вчений також підкреслював як історичну традицію східнослов'янських народів федеративний принцип їхнього співжиття. Тим самим він привертав увагу до федералістичних концепцій Кирило-Мефодіївського братства, котрі були спрямовані на те, щоб Україна могла, як він пізніше писав до О.Герцена у «Колокол», відродити «вмираючу під кнутом московським та багнетом Санкт-Петербурзьким народність», а також відродити й самобутню літературу⁷. Бо остання в його розумінні, це душа народного життя – це самосвідомість народності, що і справді єднає її. Розвідки та лекції про минуле України й Росії М.Костомарова започаткували новий демократичний підхід до вивчення історії. Так, приміром, подаючи матеріал про діяльність гетьмана І.Виговського, вчений заперечував оцінку московською дипломатією останньої, як «зрадницьку», визначав як централістичну з боку офіційних істориків самодержавної імперії. Він підкреслював, що «вічні» угоди, котрі уклалися українським гетьманським урядом із різними державами, не могли зв'язувати вільний розвиток народу. Такий підхід до минулого був певним новаторством, що характеризував нову течію української історичної науки, в основі якої була увага до народу та його форм життя. Він їх шукав і бачив ще у період племінного побуту, етнографічні особливості котрих збереглися у народній творчості. Цим підходом М.Костомаров підкреслював своєрідну давню культуру українського народу, зазначав, що й у пізніших століттях історія останнього розвивалася зовсім окремим шляхом⁸, тим самим віддаляючи його від великоросійського.

Якщо російські історики говорили про тотожність українців та росіян або про надто пізні формування відповідної народності, а через те заявляли про марність творення української літератури, мови, освіти і т. п., то М.Костомаров своїми доказовими аргументами намагався заперечити їхні концепції й ствердити історичну закономірність існування українського народу та його духовної культури. Ще у своїй магістерській дисертації, забороненій міністром освіти

Уваровим для захисту в Харківському університеті, молодий історик уперше публічно висунув і обґрунтував тезу про відмінність росіян та українців. Він стверджував, що це два різних народи із своєрідними власними етнографічними й суспільними тенденціями. І цю тезу він продовжував обґрунтовувати й далі, послідовно дотримуючись цієї думки, як стверджують сучасні дослідники⁹. Хоча цей бік його творчості, зокрема ідеї етнонаціональної самобутності українського народу майже залишилися поза увагою нинішніх науковців¹⁰. Але саме ці концепції його історичного світогляду закладали та розвивали ідеї сучасної теорії націоналізму, котра у свою основу поклала доктрину про те, як зазначав один із найвідоміших зарубіжних дослідників цієї теми Дж. Армстронг, «що особи відмінної культури повинні утворювати незалежну державу», а Тарас Шевченко – «найбільший український літератор, дав поетичний вираз національним устремлінням» українського народу¹¹.

Особливе значення мала його стаття «Две русские народности», надрукована у № 3 за 1861 р. в «Основі». У цій статті М.І.Костомаров відзначив, що особливість суспільного життя великоруської народності визначились уже в XII ст. – це «прагнення дати точність і формальність єдності своїй землі». У південнозахідних племен був свій підхід: тут «зовсім не втрачали почуття своєї єдності, але не думали її підтримувати», що пізніше вилилося в «розвиток особливої сваволі, свободи, невизначеність форм». Тому «Київ ніяк не годився бути столицею централізованої держави, він не шукав цього, він навіть не міг втримати першості над федерацією, тому не зумів організувати її». Саме це й визначило пасивні риси психічного типу представника південноруської особистості – у його натурі «не було холодного розрахунку, твердості на шляху до визначеної мети».

В той же час у Ростово-Суздальському регіоні тип особистості був іншим – він визначався прагненням «підпорядкувати своїй землі інші руські землі», князі виявляли «особисте владолюбство», вони діяли за бажанням «народної волі», коли навіть дружинники князя змушували його до завоювань. Через те з такою жорстокістю та погордою суздальці виступали проти новгородців, де існували старі вікові закони, як і в Київській землі.

Усе це зміцнювало владу князя, котра почала придушувати особисту волю й всенародні віча. Цьому сприяла тамтешня православна церква, яка освячувала та возвеличувала кожен її успіх, приписуючи його прихильності Божого промислу. Спільність дій князівської влади і духовенства призвели до обмеження прав людини. Таким чином особистість була принесена у жертву «суспільній єдності» й державі. Протягом століть тут пригнічувалася в такий спосіб її свобода, наслідком чого було «знищення особистих бажань під владою спільних, непорушна законність спільної волі». Це призвело до утворення нетерпимості «до чужих вірувань, презирство до чужих народностей, високомірної думки пор себе. Довге приниження під владою чужовірців та іноплеменників виражалась тепер високомір'ям і приниженням інших. Звільнений раб здібніший всього відзначитися зверхністю». Це й створило «дух нетерпимості, національну високомірність», що переросло в упевненість на право владарювання над іншими народностями та презирству до останніх і приниженню їх.

Аналізуючи особливості етнонаціонального характеру росіянина й українця М.Костомаров намагався пояснити і характер політики Петербурга щодо українського народу, котрий відзначався духом терпимості, відсутністю національної погорди, що перейшли пізніше, зазначав історик, «у характер

козацтва та лишився в народі до цього часу»¹².

Як вдумливий дослідник і аналітик, учений поставив перед собою завдання – з'ясувати, котрою має бути природна форма влади в Україні; на яких принципах повинні функціонувати політико-правові та адміністративні установи? Й дійшов висновку: найбільш природною формою державного влаштування є республіканське демократичне правління, де існує рівність громадянських прав і непорушність свобод. Цей республіканський устрій, вважав учений починається з вічового права та самоврядування, котре широко побутувало у Київській Русі, на території давньоруських земель від Новгороду, Смоленська, Пскова – до Переяслава, Галича, Тмуторакані. В ті далекі часи влада князів не була абсолютною. Діяння їх перебували під пильним контролем народу – вічевої ради й бояр. «Князь був потрібен, але князя вибирали і могли вигнати – якщо не задовольняв ті потреби народу, для котрих був потрібен, або зловживав своєю владою та значенням»¹³. Проаналізувавши всю політичну історію доби Київської Русі, а також політичну систему Запорізької козацької республіки й Гетьманщини, дослідник резюмував, що принцип парламентаризму (вічовий), виборності та відповідальності представника влади перед українським народом є особливою історико-генетичною рисою останнього.

До того ж, на переконання М.Костомарова, іншою важливою особливістю політичного існування Давньої Русі був федеративний союз між різними князівствами-землями. Вони визнавали першість Київського князівства, першорестольність Києва, але зберігали за собою певну політичну, економічну і дипломатичну незалежність та самобутність своїх земель як у культурному сенсі, так й у виборі системи управління з усіма адміністративно-правовими атрибутами¹⁴. «І природа, й обставини історичні – все спрямовувало життя руського народу до самостійності земель для того, щоб між усіма землями утворився та підтримувався будь-який зв'язок. Так Русь прагнула до федерації, й федерація була формою, у котру вона починала оформлюватись»¹⁵, – резюмував М.Костомаров.

Прагнення до федералізму українського народу автор простежує і в наступні його історичні періоди, зокрема, у литовський, польсько-литовський, козацький час. Це, як твердить дослідник, отримало законодавче оформлення в Литовських статутах та у відповідних королівських універсалах польського короля Сигизмунда II.

Козацтво, на переконання М.Костомарова, зі свого боку завжди виступало носієм і виразником державних світоглядних поглядів українського народу. Воно продовжувало утверджувати вічові республіканські традиції на Запорізькій Січі й ідею федералізму спочатку з Річчю Посполитою, а потім із Московським царством.

Також, зробивши історичний зріз від IX до XVIII ст. політичного буття та національного характеру народу, учений дійшов висновку, що монархічно-династична форма влади (подібно до московсько-російської) суперечить сутності історичного процесу України¹⁶. За переконливими доказами дослідника, для українців у взаєминах особистості й суспільства важливим критерієм є свобода вибору і згоди, створювати добровільні товариства, владні структури, котрі в свою чергу не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи¹⁷. Єдиний вихід із існуючого бездержав'я для

українського народу М.Костомаров вбачав у створенні федерації рівноправних слов'янських республік.

Звичайно, концепції вченого викликали зі сторони іншого табору різку критику. Але полеміка навколо них змушувала шукати факти, вивчати та розуміти зв'язок минулого із сучасністю, привертала увагу до того, що українці й частина великоросів мали вічовий і федеративний лад, який знищив московський централізм. Вона звертала увагу до проблем народного життя та змушувала пояснювати питання сучасності історичною спадщиною.

Практично в своїх наукових працях М.Костомаров заперечував неприродну існуючу деспотично-азіатську монархічну систему самодержавства, котру офіційні історики виводили з родового ладу східних слов'ян і вважали природною, закономірною й найбільш доцільною для державного життя Російської імперії.

У «Современнике» та в інших російських виданнях, а згодом і в українському журналі «Основа» (1861–1862 р.) вчений на друкував ряд блискучих статей з історії українського народу. У них він доводив особність духовної й політичної культури останнього в минулі епохи, європейськість його цивілізаційного розвитку, що ставало предметом широкого обговорення у Петербурзі та в Україні, де найбільше було передплатників на ці видання.

Особливий відгук у читаючій публіці знаходили такі його наукові розвідки і полемічні статті, як «Заметка на возражение о происхождении Руси», «Начало Руси», «Из могильных преданий», «О казачестве» та ряд інших. Значний розголос дістали його критичні статті у відповідь польським публіцистам, котрі стверджували про «туранське» – фінське походження росіян, про так зване «мирне» приєднання українських земель до Речі Посполитої й т.д. Це були статті – «Ответ Виленскому Вестнику», «Ответ Падалице» та ін., що широко обговорювалися у пресі й в освічених колах – російських, польських і українських.

Фактично М.Костомаров виніс українське питання на всезагальний демократичний форум і прикував до нього увагу широких верств як вітчизняної, так і російської громадськості. Видатний демократичний діяч російського визвольного руху М.Чернишевський, що солідаризувався з істориком у більшості випадків, надавав також далі йому місце для публікацій у своєму «Современнике». Фактично цей орган разом з іншими столичними виданнями став всеросійською трибуною для Костомарова, з котрої він поширював передові ідеї української історіографії, демонстрував її європейськість та відмінність від російської. За підрахунками дослідників, лише в 1860 р. вчений надрукував більше 25 праць, 1861 р. світ побачив більше 30 його досліджень у цих виданнях¹⁸.

Звичайно, офіційні російські історики не могли пробачити М.Костомарову такої відваги. Адже він заперечував основні концепції їхньої самодержавницької доктрини.

Тому один із визнаних московських офіційних істориків М.Погодін, який у своїх працях постійно утверджував норманську теорію походження Київської Русі, вирішив викликати М.Костомарова на публічний диспут. Цей останній, що відбувся 22 березня 1860 р. у великому залі Петербурзького університету, перетворився у видатну подію науково-культурного життя не лише столиці, а й усієї української передової науки та освіченого суспільства. М.Погодін спеціально приїхав із Москви до Петербургу. Зал був переповнений. За

свідченням М.Чернишевського, зібралось понад півтори тисячі людей; це були – студенти, науковці, представники світської публіки. Прийшов навіть начальник корпусу жандармів III відділення, генерал Тимашев О.Є., котрого шеф жандармів князь Долгоруков назвав «достойнейшим» і «самим ревностным помощником его»¹⁹.

Вхід на диспут був платним – зібрані кошти мали піти на користь бідним студентам. Вартість одного квитка доходила до 2-х тис. сріблом. У своєму виступі М. Погодін уперто проводив концепцію про сумнозвісне норманське походження династії Рюриковичів, які нібито й створили в Подніпров'ї для слов'ян державу. М. Костомаров доводив іншу концепцію – про прибалтійське (литовське) походження перших руських князів. Адже нормани-скандинави чи пруси не могли знати слов'янської мови, звичаїв народу, а тому не могли управляти ним. Однак найбільш вірогідним, зазначив Костомаров, було те, що саме полянський князь Кий є реальною постаттю, котра могла управляти у слов'янській землі, або це могли бути особи прибалтійсько-слов'янського походження.

Диспут проходив бурхливо. М.Чернишевський у листі до рідних писав: «Кожне слово Костомарова покривалося тривалими знаками співчуття з боку публіки... По закінченні диспута Миколу Івановича винесли на руках... публіка зійшлася, звичайно, тільки через любов і повагу до Костомарова. Він користувався тут такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету»²⁰.

Диспут завершився тріумфом вченого. Це був успіх передової історичної думки українського науковця, котра протистояла консервативним та реакційним самодержавно-монархічним ідеям офіційної російської науки. Це був і початок творення нового напрямку в історіографії як в українській, так й у російській. Авторитет М.Костомарова як дослідника сприяв піднесенню вітчизняної суспільно-політичної думки та утвердженню в ній демократичних наукових засад, національної свідомості й гордості освічених українців.

Подальша наукова та літературно-публіцистична діяльність М.Костомарова сприяла цьому процесу. Особливо важливу сторінку у ній становить видання багатотомного збірника історичних документів середньовічної історії України – «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России». До кінця свого життя вчений підготував та видав 12 томів цих документів, що склали в майбутньому могутню підвалину для розвитку української історичної науки.

У численних своїх монографічних дослідженнях М.Костомаров продовжував утверджувати ідею самостійного історичного розвитку українського етносу, народу, нації, проблеми федеративності й народоправства в їх суспільному житті. Його науковий доробок неймовірно великий і донині лишається неперевершеним за глибиною проникнення у джерельну основу історії, за силою ідей та їх відображення. Це знамениті праці «Богдан Хмельницький», «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький», «Северо-русские народоправства», «Вече и вечевое устройство в древней Руси», «Гетманство Юрия Хмельницкого», «Гетманство Выговского», «Мазепа», «Мазепинцы», «Павел Полуботок» та т. д. Усіх надрукованих науково-історичних і літературно-художніх й етнографічних праць М.Костомарова дослідники нараховують близько 320²¹. У них закладено могутній пласт історичних знань, на котрому в подальшому розвивалась вітчизняна суспільно-політична думка з її ідеєю народності та народоправства, з її європейськістю цивілізаційних форм, що

стверджували закономірне право українського народу на розвиток своєї етнічної духовної культури, мови, літератури, національної ідеї у цілому, а отже, і самотнього державницького існування.

Надзвичайно велика роль належить М.Костомарову в створенні першого у вітчизняному суспільному русі українського літературного журналу-місячника – «Основа». Український гурток тривалий час намагався домогтися відкриття такого друкованого органу в Петербурзі. П. Куліш навіть створив свою друкарню й видав кілька альманахів та журналів – «Записки о Южной Руси» (1856–1857) у 2-х томах, «Левада», «Пасіка» (1860). Але щоразу цензура і столичні політичні установи підозріло дивилися на ці видання, й робилося все, щоб вони відразу ж зникли. Але потрібен був літературно-науковий вісник, який би виніс українське питання на всеросійський загал та здійснював широку пропаганду національної ідеї. З 1858 р. петербурзькі громадівці розпочали кропітку роботу, пов'язану із організацією видання і фінансування такого вісника. Після тривалого протиборства з міністерськими чиновниками й цензурою В.Білозерський, що входив до українського кола М.Костомарова, отримав дозвіл від міністра освіти та шефа III жандармського відділення у 1860 р. на заснування науково-літературного журналу²². Нарешті, зусилля петербурзького кола українців завершилися успіхом: на початку 1861 р. почав виходити перший всеукраїнський «літературно-учений вестник» «Основа», котрий друкував матеріали українською і російською мовами. Головну мету своєї видавничої діяльності петербурзькі громадівці бачили в розв'язанні на науково-лінгвістичному й літературному рівні проблеми самостійності української літературної та наукової мови, історичного процесу України, у виокресленні відповідного національного характеру, в необхідності заявити на весь голос про важливість широкої освіти на національній основі. Крім того, видавці вісника мали намір утвердити думку в російському освіченому суспільстві про існування української ідентичності й заявити, що українці є окремим, самостійним народом у східнослов'янському пантеоні²³.

Особливо близько до серця сприймав видання вісника Т.Шевченко. Він вбачав у ньому могутню силу в поширенні та утвердженні української мови, літератури, історії. Відразу ж «Основа» розпочала друкувати М.Костомарова, П.Куліша, М.Вовчка, поезії Т.Шевченка, які продовжували з'являтися на сторінках цього видання і після смерті поета. Останній помер через два місяці після виходу першого номера журналу. Проте перед смертю він передав редакторові – В. Білозерському – велику кількість своїх нових поетичних творів. Й «Основа» постійно вміщувала їх, друкувала також його щоденник, спогади про нього, різні літературно-критичні статті, присвячені великому Кобзареві²⁴, що привертало до неї увагу всієї України. Могутнє слово Т.Шевченка на сторінках вісника кликало до боротьби з самодержавством усі верстви українського суспільства, за звільнення селян від кріпацтва.

...Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру –
Та й заходиться вже будить.

Ці слова знала напам'ять чи не вся читаюча публіка в Україні. Журнал мав широке коло читачів. За 1861–1962 рр. «Основа» надрукувала до 70-ти нових творів Т.Шевченка²⁵.

В часопису друкувалися не тільки учасники Петербурзької громади, а і численні літератори, громадські діячі, учасники різних нелегальних та легальних гуртків з України. Навколо нього гуртувалися «головні діячі малоросійської літератури», – визнавав відомий російський літературознавець А.Піпін²⁶. У програмі журналу відзначалося, що його головною метою є «всебічне, неупереджене вивчення українського краю, усвідомлення його потреб, критичний погляд на себе в минулому і сучасному... загальнолюдська просвіта в застосуванні до місцевих умов краю»²⁷. Водночас видавці «Основи» відкидали «виключність і замкнутість історичного поступу України», але вважали шкідливим також космополітизм, котрий раніше чи пізніше переходить у повну байдужість до місцевих народних потреб²⁸. Цим самим українські діячі заявляли, що вони віддають перевагу національним потребам свого народу перед примарними інтернаціональними або так званими соціалістичними гаслами, що вже подекуди поширювалися в європейських країнах. Цим вони засвідчили свою причетність до більш прогресивних національних ідей, яким слідувала більшість інтелігенції Західної Європи. Таким чином, часопис став рушієм українського відродження.

За 1861–1862 рр. «Основа» надрукувала до 40 творів українських письменників, учених, громадських та культурних діячів. У цих публікаціях піднімалася широка національно-культурна програма, котра утверджувала історичну своєрідність українського народу, його давню цивілізаційну посілість на своїй території. Й цим стверджувалося його природне право на самобутність та національно-державницький поступ. Журнал писав, наприклад: «Усякий народ тільки від того часу стає потрібним членом людської родини, коли через посередництво всебічного самопізнання і повного вияву моральних сил своїх почне вносити в загальне життя людства такий вклад, котрий другий народ не вносить»²⁹.

Значна кількість публікацій з історії належала М.Костомарову, з теорії розвитку української мови – М.Андрієвському, О.Гатцуку, М.Левченку та ін. В «Основі» вміщувалося чимало статей з етнографії, фольклору, з проблем освіти. Часто з'являлися гостро-викривальні матеріали із селянського питання.

Велику роль у часопису відіграли публіцистичні виступи М.Костомарова. Він писав не тільки з проблем минулого України, а й з суспільної історії українського панства, засуджуючи ту частину його, яка в попередні епохи іноземного панування розчинялась у середовищі польських верхів, коли воно «робилися поляками», а тепер «робились великоросіянами». Вчений відзначав, що «народність південно-руська (тобто – українська – *авт.*) постійно була і тепер залишається надбанням простої маси». Публіцистика журналу, зокрема й статті М.Костомарова, мали величезний вплив на молодь в Україні. В одному з приватних листів, прочитаних та перлюстрованих жандармами у листопаді 1861 р., зазначалося: «Безпомилково можна сказати, що більша частина молодого покоління заражена українофільством, за що, звичайно, треба дякувати «Основі»³⁰.

Часопис, до того ж, став ареною гострої полеміки між українськими культурними діячами і польсько-шляхетськими публіцистами, які поширювали в своїх виданнях ідею «історичної Польщі», «Польщі від моря до моря», за котрою українські, литовські і білоруські землі мали ввійти до нової відродженої

речі Посполитої як її власні провінції. Особливо гостро такі претензії висували польські автори Падалиця, Нарбут, Грабовський. М.Костомаров рішуче заперечував подібні претензії. Він писав про те, що польсько-шляхетську ідею поділяють ті, для кого «було заманливо й вигідно утворення привілейованого стану, коли вони самі думали в ньому поміститись», тобто сполонізовані українські пани. Але, писав історик, «маси південноруського народу (тут у розумінні – українського – *авт.*) не одержали благодіянь від Польщі, за котрі поляки вимагають від них подяки за наших пращурів»³¹.

Учений рішуче заперечував ототожнення українського народу з польським, відкидав агресивні зазіхання шляхетських ідеологів на вітчизняну територію³². А в «Колоколе», який видавав у Лондоні О.Герцен, М.Костомаров писав: «У майбутньому слов'янському союзі, в нього ж віруємо і його ж леліємо, наша Південна Русь (тут у розумінні – Україна – *авт.*) повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвотній централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності своїх власних потреб»³³.

Герцен підтримав ідею М.Костомарова про право України існувати як окреме громадянське ціле. Він вважав, що пригноблені народи імперії, зокрема й Україна, «мають самі вибирати, з ким їм бути – з Росією, Польщею чи стати незалежними»³⁴. Для них можливий лише добровільний союз з оновленою державою. «Коли ж Росія, спіткнувшись на першому кроці, залишиться під різкою поміщика, під палицею поліції, без суду, без прав, котрою управляють ординарці та писарі... тоді не лише Польщі, не тільки Україні не варто залишатися з Росією, а й потрібно їм з'єднатися, йти на Москву і розгромити це іполинське чудисько творіння рабства»³⁵.

Популярність М.Костомарова зростала не тільки у столиці, а й поширювалася на інші міста Росії, де його запрошували виступати з публічними лекціями. В Новгороді, наприклад, його лекція 30 квітня 1861 р. завершилася збиранням коштів на першу «недільну школу» для дітей бідняків. Разом з іншими петербурзькими науковцями – П.Павловим, Д.Менделєєвим, І.Сеченовим, К.Кавелінім – він взяв участь у читанні публічних лекцій у Петербурзі в міській думі після закриття університету через студентський страйк. Як і раніше, останні викликали величезну зацікавленість. Однак через кілька місяців студенти припинили навчання на знак протесту проти політичних репресій щодо професора П.Павлова за його лекцію «Тысячелетие России».

М.Костомаров негативно поставився до припинення лекцій через страйк та вбачав цю акцію недоцільною, оскільки чимало людей втрачало можливість здобувати університетську освіту. Крім того, за переконанням ученого, публічні лекції утверджували вільне слово, вільну думку, «оновлення нашого суспільства». Пізніше Костомаров пояснював: «Я прагнув, щоб то не стало утримати від падіння заклад, що так недавно був воздвигнутий...»³⁶. Але багато революційно настроєних студентів виявило своє невдоволення його позицією. Микола Іванович уперто стояв на своєму. Вище університетське керівництво скористалося ситуацією, щоб позбутися небажаного професора. В березні 1861 р. М.Костомарова арештували й привезли до генерал-губернатора, котрий вважав його винуватцем студентських акцій, сказавши при цьому: «Доки Петербурзький університет будеш ти вживати во зло наше терпіння»³⁷. Вчений сприйняв ці слова як образу та подав заяву про відставку. До речі, про це його просив і М.Чернишевський. Практично він випередив своє звільнення на

кілька годин, бо вже невдовзі прибув кур'єр від міністра освіти, котрий оголосив наказ про припинення публічних лекцій та відставку М.І.Костомарова.

Отже, причина останньої була не у домаганнях студентів, як пишуть деякі автори, а в тому, що, як стало відомо згодом, ще за місяць до цих подій на ім'я імператора Олександра II професор і цензор Касторський подав доповідну записку про те, що Костомаров у своїх лекціях насміхався над самодержавним правлінням Росії, звеличував «Новгородську вольницю», народний елемент та т. п. Цар, прочитавши це подання, обурено написав на берегах сторінки: «Загальне спрямування страшне, бо воно веде до революції. Після цього нічого дивуватися, якщо молодь у нас проймається такими думками. Найпильніший нагляд над цими професорами конче потрібний»³⁸. Отже, особисте втручання імператора Олександра II, котрий посилив і без того існуючий поліційний нагляд за М.Костомаровим, як за колишнім політичним в'язнем, було причиною його звільнення з Петербурзького університету.

Костомарівську позицію деякі тодішні російські політики сприймали як штучно розіграний «політичний ефект», а не глибинне суспільне явище, називали презирливо українських діячів «українофілами» чи «хлопоманами», що в офіційній пресі дорівнювало політичному звинуваченню в антиурядовій, антиімперській сепаратистичній діяльності. Українські громадські діячі сприйняли ці прізвиська, бо їм, справді, любили свій народ і заявляли про свою щирі прихильність до останнього та його духовних надбань і працювали задля збереження національної самобутності для майбутнього.

Ще 1858 р. П.Куліш у листі до московського слов'янофіла Аксакова писав, що між великорусами та українцями лежить «безодня», «ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства...» Й коли б українці відповіли на ці тези, зазначав він, то «целая русская литература образовалась бы из нашего несогласного с вашим воззрением...»³⁹.

Журнал «Основа» та українські діячі, котрі гуртувалися навколо неї, дратували офіційних ідеологів російського суспільства, мали величезний вплив на розвиток вітчизняної політичної думки. Могутнє слово Т.Шевченка, палка правда про історію України М.Костомарова, глибоко психологічні оповідання Марка Вовчка й інші твори українських авторів линули у маси народу, формували національну свідомість та відгранювали в серцях патріотів національну ідею. Маса представників української інтелігенції, зокрема студентська молодь університетів як у Наддніпрянській Україні так і в Галичині, Закарпатті, на Буковині, розпочали реальну працю над просвітою народу – відкривали народні школи, збирали, а часом самі створювали для них підручники й книжечки для читання. Так, М.Костомаров оголосив в «Основі» збір коштів для видання популярних народних книжечок та для цього проводив благодійні літературні вечори тощо⁴⁰. Українська суспільність заворушилася. Петербурзькі громадівці видали на зібрані кошти Шевченків «Словарь южнорусский», «Грамматку» П.Куліша, «Оповідання з святого письма» отця Опатовича, «Арифметику» О.Кониського. За прикладом основ'ян, українські автори почали видавати подібні книжечки для народу і в інших містах Росії та України: у Києві – видано було К. Шейковського «Домашня наука», Деркача «Українська граматика», в Полтаві «Азбука по методу Золотова для южно-русского края», у Москві – «Українська абетка» М. Гатцука, «Грамматика задля українського люду» Л.Ященка й ін.⁴¹

«Основа» мала величезний вплив на розвиток української політичної культури. Остання об'єднала патріотичну інтелігенцію, спрямовуючи її діяльність на розвиток освіти. Цим самим вона поширювала національну ідею на всіх вітчизняних етнічних землях, піднімаючи відповідну свідомість та культуру українців. І в цьому була причина негативного ставлення до неї й до того кола українців у Петербурзі, працею котрих вона трималася, з боку самодержавних чиновників та ідеологів. Публікації часопису російські вчені кола зустріли спочатку з цікавістю, але вже скоро розпочали полемізувати з ними. А з 1862 р. в уряді уже обговорювалися можливі репресії щодо активних українських публіцистів, навіть прив'язували їх до польських справ. І, зрештою, українське питання висунулося на перше місце. «У побоюваннях властей висувається загроза українського сепаратизму», – слушно стверджують сучасні російські історики.

Уже переклад українською мовою «Нового завіту» М.Костомарова було заборонено. Цензура заборонила також друкувати український переклад «Євангелія» П.Морачевського, який був схвалений навіть Академією наук. Щодо цього було створено спеціальну комісію Синоду, котра знайшла україномовне «Євангеліє» «опасным и вредным» через те, що ці книжки через масовість свого поширення серед населення утвердили б законність «сепаратизму» українства взагалі. Прибічники української мови, добившись визнання її, писав київський генерал-губернатор Анненков, «стануть заявляти посягання на автономію Малоросії»⁴². Не вийшов також українсько-російський словник, створений основ'янами. Урядові верхи були сполохані тим, що українське слово й освіта з'єднають та утведять націю, що підніметься широкий національний рух, який може стати поряд із польською ще однією загрозою для цілісності Російської імперії.

Цією загрозою урядовців лякали і численні російські публіцисти. Особливо дратували їх схвальні відгуки «Современника» про український рух, а також публікації О.Герцена й інших демократичних діячів, котрі, за словами М.Каткова нібито звикли «співчувати всіляким відродженням», забуваючи «про високі патріотичні почуття до єдиної імперії»⁴³. І вже незабаром його знамениті «Московские ведомости» здійняли галас про «загрозу» для російської держави, яка нібито ішла з України: «Інтрига, всюди інтрига, лукава, езуїтська за своїм походженням та за своїм характером!» – так оцінював цей імперський ідеолог відкриття в Україні наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. «малоросійських шкіл» і друкування цією ж мовою книжок для народу. У той же час він стверджував, що «малоросійський», тобто український, народ є «корінним російським народом» та далі: «малоросійської мови ніколи не було й, незважаючи на всі зусилля українофілів, досі не існує», а тому «всіляке зусилля підняти і розвивати місцеве нарідчя... не може мати іншої логічної мети, окрім як розторгнути народну єдність»⁴⁴, тобто Російську імперію.

Ці залякування реакційних публіцистів були небезпідставними. Із заходу на Росію насувалася революційна хвиля – польське повстання. В країні запахло порохом. На «Основу» посипалися нові доноси. Зрештою, з'явилися фінансові труднощі. У жовтні 1862 р. вона припинила своє існування.

Але роль останньої в розвитку української культури та утвердженні національної ідеї залишилась однією з найяскравіших сторінок вітчизняного відродження епохи 60-х рр. XIX ст. Вона сприяла згуртуванню навколо себе інтелектуальних сил ще нечисленної патріотичної інтелігенції й визначила

подальший шлях, котрим мав іти український народ у боротьбі за своє історичне право на існування.

-
- ¹ *Лепкий Богдан*. Житєпис Шевченка. – Івано-Франківськ, 2004. – С.179.
- ² Там само – С.179–180.
- ³ *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.104–105.
- ⁴ *Миллер Алексей*. Империя Романовых и национализм. – Москва, 2006. – С.148.
- ⁵ *Острогорский Виктор*. Из истории моего учительства. Как я стал учителем. – Санкт-Петербург, 1895. – С.57–59.
- ⁶ «Современник». – 1859. – № 11. – С.52, 55–56; «Современник». – 1860. – Т. LXXXIV. – С.65–66.
- ⁷ Письмо Костомарова к издателю «Колокола» // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений. Т. II. – С.752.
- ⁸ *Грушевський Олександр*. Історичні статті Костомарова в «Основі» // Україна. ВУАН. – К., 1928, книга 1. – С.85.
- ⁹ *Верстюк В.Ф.* Українофільство та державноохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. Т. I. – К., 2004. – 501 с.
- ¹⁰ *Пінчук Ю.А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова // УІЖ. – 2007. – № 2. – С.81.
- ¹¹ *Армстронг Джон А.* Український націоналізм. Виникнення націоналізму // Зустрічі. – Л., 1991. – № 2. – С.111.
- ¹² *Костомаров Н.И.* Две русские народности // Собрание сочинений в 3-х т. Т. I; Кн. I. – Санкт-Петербург, 1903. – С.51.
- ¹³ Там же. – С.41.
- ¹⁴ *Костомаров Н.И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Собрание сочинений. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. 1. – Т. 1. – С.23–25.
- ¹⁵ Там же. – С.30.
- ¹⁶ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – С.42–43, 44–45; *его же*. Черты народной южнорусской истории. – Собрание сочинений. – Кн. 1. – Т. 1. – С.67–159.
- ¹⁷ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – С.55.
- ¹⁸ *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. – С.111.
- ¹⁹ Россия под надзором. – С.461.
- ²⁰ *Чернышевский Н.Г.* Собр. соч. Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 5. – Т. 13. – С.315.
- ²¹ *Пінчук Ю.А.* Вказ. праця. – С.197.
- ²² *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С.13–19.
- ²³ Там само. – С.54–55.
- ²⁴ Історія української літератури. Т. 3. – К., 1963. – С.62.
- ²⁵ Там само. – С.66.
- ²⁶ *Пытин А.* История этнографии. – Т. 3. Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1892. – С.214.
- ²⁷ Історія української дожовтневої журналістики. – Л., 1983. – С.134.
- ²⁸ «Основа» – 1862. – № 9. – С.2.

- ²⁹ Історія української літератури. Т. 3. – С.63.
- ³⁰ Западные окраины Российской империи. – С.160.
- ³¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.63–64.
- ³² Там само.
- ³³ Письмо Костомарова к издателю «Колокола». – Т. II. Там же. – С.746–755.
- ³⁴ Герцен А.И. Россия и Польша // Собр. соч. в 30 томах. – Т.XIV. – С.22.
- ³⁵ Там же. – С.23.
- ³⁶ Лемке Михаил. Политические процессы в России. 1860 год. – Москва; Петроград, 1923. – С.194–195.
- ³⁷ Автобиография М.Костомарова. – Москва, 1922. – С.301.
- ³⁸ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна. Рукописний відділ. Фонд Ф.А. Головніна. – № 98. – Арк. 109.
- ³⁹ ДАРФ. – Фонд 109. – Оп. I. – Спр.1762. – Арк. 1. – 1 зв.
- ⁴⁰ Пінчук Ю.А. Вказ. праця. – С.129–130.
- ⁴¹ Огієнко Іван. Українська культура. – К., 2002. – С.271–272.
- ⁴² Западные окраины Российской империи. – С.221.
- ⁴³ Катков М.Н. «Русский вестник». – 1863. – № 5. – С.7.
- ⁴⁴ Там же. – С.276, 278.